

Doğal Din Tasavvuru Üzerinden Hıristiyanlık Okuması: John Toland'ın Tanrı, Din ve Vahiy Anlayışı

MERYEM ÖZDEMİR KARDAŞ

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

meryemozdemir@ogu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1493-3402>

Öz

Bugün “Aydınlanma” olarak nitelendirdiğimiz 18. yüzyıl Batı düşüncesine temel karakteristiğini veren hususlardan biri doğa felsefesinden “bilime” doğru yaşanan sıçramadır. 17. yüzyılda Newton’la özdeşleşen doğa felsefesinin matematiksel yasalarının tespitine yönelik teşebbüsle Tanrı’ya, evrene ve insana yönelik bakış açısı da değişmiştir. Bu süreçte Hıristiyanlığın akıl ve doğa ile uyumlu hale getirilme çabalarının arttığı görülür. Doğa ve akıl ile uyumlu din arzusu Hıristiyanlık içerisinde dini rasyonalistler başlığı altında değerlendirilen çeşitli yaklaşımlar doğurmuştur. Bu dönemde ayrıca ağırlıklı olarak deistler tarafından dile getirilen “doğal din” söylemi ile karşılaşılır. Yaşadığı zaman diliminde entelektüel kimliği ve çok sayıda eseriyle fikirleri takip edilmiş bir isim olan John Toland da doğal din anlayışını savunanlardan biridir. Bu çalışmada Tanrı, din ve vahiy hakkındaki görüşlerinden hareketle, Toland’ın sahip olduğu doğal din perspektifi açısından Hıristiyanlığın geleneksel yapısına yönelik değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: John Toland, Deizm, Doğal Din, Hıristiyanlık, Vahiy.

A Reading of Christianity through the Conception of Natural Religion: John Toland’s Understanding of God, Religion, and Revelation

Abstract

One of the critical issues in the philosophy of Enlightenment was the leap from natural philosophy to science. As a result of the quest to uncover the mathematical principles of natural philosophy, which was identified with Newton in the 17th century, the view toward God, universe, and mankind also changed. In this process, attempts to harmonize Christianity with reason and nature were increased. The wish to have a religion in harmony with nature and reason gave way to different interpretations within Christianity described as religious rationalists. In this period, moreover, there emerged "natural religion" discourse, mainly advocated by deists. John Toland, who distinguished himself with his intellectual profile and many works and whose ideas were closely followed, also defended the concept of natural religion. By surveying Toland’s views on God, religion, and revelation, this study will examine Toland’s evaluation of the traditional structure of Christianity through the prism of his notion of natural religion.

Keywords: John Toland, Deism, Natural Religion, Christianity, Revelation.

Giriş

Batı düşüncesi Rönesans ve Reform ile başlayan süreçler sonucu büyük bir dönüşüm yaşamış ve bu dönüşümün en görünür hali olarak Tanrı merkezli bir dünya görüşünden insan merkezli bir dünya görüşüne geçmiştir. Bu geçişte, büyük oranda doğaya dair bakışın değişmesi etkili olmuştur. Nikolas Kopernik (ö.1543), Galileo Galilei (ö.1642), Giordano Bruno (ö.1600) gibi filozof ve bilim insanlarının entelektüel mirasını etkili biçimde kullanan Isaac Newton (ö.1727) ile birlikte doğada kanunların hakim olduğu, bu kanunların ise matematiksel kesinliğe sahip olduğu fikri, insanı, hem yasaları keşfetmeye hem de bu yasallık halini siyaset, sosyal yaşam ve düşünce gibi pek çok alana yansıtmaya yöneltmiştir.

Aydınlanma sonrası dinin anlaşılmasında “doğal din” tasavvuru önemli bir yer işgal etmiştir. Doğal din kavramı Erken İngiliz Aydınlanmasında, farklı mezheplerden pek çok Hıristiyan ilahiyatçının vahiy eksenli Hıristiyanlığın akliliğini savunmak için başvurduğu bir terim olmuştur.¹ Deistler ise doğal din kavramını, vahiy dinini desteklemek için değil, vahiy rasyonel bir incelemeye tabi tutmak için başvurulan bir kriter olarak görmüşlerdir.²

Doğal teoloji ve doğal din terimi sıklıkla eş anlamlı olarak görülür. Fakat özellikle 17. ve 18. yüzyıl İngilteresi bağlamında doğal din teriminin, doğal teolojiden evrilen ve onu aşan bir niteliğe taşındığı söylenebilir. Doğal teoloji, tabiatı gözlemlemek ve akıl yürütmek suretiyle Tanrı'nın varlığının ve sıfatlarının bilgisine ulaşılabilceği iddiasına dayanır.³ Hıristiyan teoloji içerisinde vahiy ve doğal teoloji arasında bir ayrıma giden ilk isim Thomas Aquinas (ö.1274) olmuştur. Aquinas'a göre Tanrı'nın varlığının bilgisine insan aklı kendi başına ulaşabilir. Fakat tıpkı tesliste olduğu gibi insan aklının ulaşamayacağı bir takım hakikatler de söz konusudur.⁴ Ayrıca vahiy, Hıristiyanlıkta merkezî bir konum taşıyan kurtuluş doktrini için zorunlu görülür. Hıristiyan teolojisine göre insan, işlediği günah sebebiyle yeryüzü-

¹ David A. Pailin, “The Confused and Confusing Story of Natural Religion,” *Religion* 24:3 (1994), s.199.

² Diego Lucci ve Jeffrey R. Wigelsworth, “God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily: Providential Deism and the Denial of Miracles in Wollaston, Tindal, Chubb, and Morgan,” *Intellectual History Review* 25:2 (2015), s.168.

³ B. A. Gerrish, “Natural and Revealed Religion,” Knud Haakonssen (ed.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy* (New York: Cambridge University Press, 2006) içinde, s.647.

⁴ [Thomas Aquinas], *The Summa Contra Gentiles of Saint Thomas Aquinas*, Ing. terc. The English Dominican Fathers (Londra: Burns Oates & Washburne Ltd., 1924), c.1, s.5.

ne düşmüştür. Buradan kurtulması için gerekenleri ise Tanrı, önce İsrailoğullarıyla yaptığı ahitleşme, sonrasında ise Hz. İsa'nın gelişiyle gerçekleşen vahiy (açığa çıkma) yoluyla bildirmiştir. Dolayısıyla insanın kurtuluşu için akılla ulaşılan bilgiler yeterli değildir ve vahiy zorunludur.⁵

Kurtuluş için vahyin zorunlu olduğu düşüncesi, deist olarak nitelenen kişilerin doğal din anlayışı ile tartışmaya açılmıştır. Deistler tarafından savunulduğu haliyle doğal din fikri, vahye dayalı dini desteklemekten ziyade vahyin doğruluğunu ölçmede bir kriter olarak kabul edilmiş, böylece doğal teolojiden ayrılmaya başlamış ve müstakil bir konu zemini olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, doğal teolojinin doğal din olarak genişletilmesinde insanın ahlak hakkında sahip olduğu tabii bilginin doğal dine dahil edilmesi de önemli bir etken olarak görülmüştür. Bununla birlikte en önemli etkinin, insanın varoluş amacının kurtuluşa ermek değil mutluluğa ulaşmak olduğu noktasında gerçekleşen paradigma değişikliği olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu yeni yaklaşıma göre insan, kurtuluşun bilgisinin aksine mutluluğa ulaşmanın yolunu kendi başına keşfedebilir olmaktadır.⁶

Kaynaklarda öncelikli olarak İngiliz deizmiyle bağlantısı üzerinden ele alınan John Toland (1670-1722), 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başlarında yaşamış bir isimdir. Bir Katolik olarak dünyaya gelmiş, on altı yaşında iken de Protestanlığa geçmiştir.⁷ Toland kaynaklarda filozof, yazar, dilbilimci, hiciv ustası, diplomat, İncil eleştirmeni, deist ve nihayetinde panteist olarak yer alır. Toland, eğitimini İrlanda'da Glasgow ve Edinburgh Üniversitelerinde tamamlamış, daha sonra ise Londra'ya geçmiştir.⁸ Hakkındaki bilgiler dik-kate alındığında onun, yaşadığı dönemde fikirleri ve eserleri entelektüel çevrelerce ilgiyle takip edilen, bu süreçte en sıra dışı görüşlere sahip ve en çok eleştiri alan bir kimse olduğu görülmektedir.⁹

Toland'ın ne olmadığını söylemek, ne olduğunu söylemekten daha kolaydır; bir Yahudi ya da Müslüman değildir. Ama Hıristiyan, deist, panteist,

⁵ Alister E. McGrath, *Christian Theology: An Introduction* (Wiley-Blackwell, e-Book), s.352.

⁶ Peter Byrne, *Natural Religion and the Nature of Religion: The Legacy of Deism* (Londra: Routledge, 2013), ss.20-21.

⁷ Des Maizeaux, *The Miscellaneous Works of Mr. John Toland* (Londra, 1747), c.1, s.vii.

⁸ Gary Suttle, "John Toland," Bron R. Taylor (ed.), *The Encyclopedia of Religion and Nature* (Londra: Thoemmes Continuum, 2008) içinde, c.2, s.1639.

⁹ Justin Champion, *Republican Learning: John Toland and the Crisis of Christian Culture (1696-1722)* (Manchester & New York: Manchester University Press, 2003), ss.213-214; Hugh Bredin, "No Man's Follower: John Toland," *The Maynooth Review* 12 (1985), s.13. Klasik filozoflar, antik dünya dinleri ve dil bilim hakkında pek çok eseri barındıran Toland'ın kütüphanesinde, döneminde yapılan İslam araştırmalarıyla ilgili çalışmalar da yer almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Champion, *Republican Learning*, ss.25-26.

Hobbesçu yahut Spinozacı olup olmadığı bir sorundur.¹⁰ Muhalifleri tarafından kimi zaman deist, kimi zaman ateist kimi zamansa Sosinyan olarak nitelendirilmiştir.¹¹ Londra'da Sosinyan çevrelerle ilişki içerisinde bulunmuş; burada John Locke ile tanışmış ve onun fikirlerinden etkilenmiştir. Sosinyanizm,¹² Toland'ın düşünce dünyasını anlamada ilk adım olarak belirir. Kritik öneme sahip eseri *Christianity Not Mysterious*'da (1696) Hz. İsa'nın ilahiliğini ve Athenasian amentüsünü¹³ reddetmesi, Kutsal Kitap'ın rasyonel okunması gerektiğini savunması sebebiyle Sosinyan olarak görülmüştür.¹⁴ Fakat kitabında Sosinyanizmin benimsediği söylem tarzından daha sert ve radikal bir tarza sahip olması sebebiyle de deist olarak nitelenmiştir.¹⁵

John Toland, geçiş dönemi olarak da nitelendirilebilecek bir zaman diliminde 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında yaşamış bir isimdir. Yaşadığı dönemin geçirdiği kırılmaların Toland'ın kişiliğinin çok yönlülüğü üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Newton'la birlikte evrende yasaların hakim olduğu düşüncesi diğer tüm alanlarda da yasaların bulunması gerektiği

¹⁰ Champion, *Republican Learning*, s.69; Charles Bradlaugh, *Biographies of Ancient and Modern Celebrated Freethinkers* (Boston: J. P. Mednum Publishing, 1858), ss.111-112.

¹¹ Robert E. Sullivan, *John Toland and Deist Controversy: A Study in Adaptations* (Londra: Harvard University Press, 1982), ss.210-211; F. H. Heinemann, "John Toland and the Age of Enlightenment," *The Review of English Studies* 20:78 (1944), s.130.

¹² Başlangıcı 16. yüzyılın ortalarına denk gelen Sosinyanizm, modern Uniteryanizmin öncü hareketlerinden biridir. Evanjelic rasyonel bir hareket olarak öne çıkan Sosinyanizm, şu hususları benimsemiştir: a) Kutsal Kitap'ın rasyonel yorumu esastır. b) Hz. İsa, Tanrı'nın kelamı veya vahiydir; fakat onun Tanrı tarafından dünyaya ve kiliseye bir kral, rahip ve peygamber olarak seçilmesi dışında ilahî bir yönü yoktur, sıradan bir insandır. c) Kilise ve devlet barışçıl bir biçimde ayrılmalıdır. d) Ruh, bedenle birlikte ölür. Yeniden dirilme ve ölümsüzlük, Hz. İsa'nın verdiği emirleri Ruh'un gücü aracılığıyla yerine getirmede sebat eden kimseler için geçerlidir. İngiltere'de Sosinyanizm, Arminyan psikoposları, Oxford rasyonalistleri, Cambridge Platonistleri, filozoflar ve bilim adamları tarafından dikkate alınan ve benimsenen bir akım olmuştur. Bkz. George Hunston Williams, "Socinianism," Donald M. Borcherdt (ed.), *Encyclopedia of Philosophy* (New York: Thomas & Gale, 2006) içinde, ss.99-100.

¹³ Aziz Athenasius'a atfen böyle isimlendirilen ve Hıristiyanlıkta yaygın olarak kullanılan bu akide, Teslis ve inkarnasyon doktrinini ve Hz. İsa'nın yaşamındaki çeşitli önemli olayları bir inanç meselesi olarak ele alır ve bunlara inanmayanların aforoz edilmesini içerir. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), s.47.

¹⁴ Sullivan, *John Toland and Deist Controversy*, ss.109-110.

¹⁵ Wayne Hudson, *The English Deists* (Londra: Pickering & Chatto Publishing, 2009), s.82; Sullivan, *John Toland and Deist Controversy*, s.109. Belirtmek gerekir ki Sosinyanizm gibi dinî rasyonalistler ile deist olarak nitelendirilen isimler arasında ciddi paralellikler bulunur. İngiliz Aydınlanması içerisinde deizmin tam olarak Hıristiyanlık dışında bir akım olarak görülüp görülmemesi gerektiği noktasında muğlaklık söz konusudur. Fakat Kilise'ye yönelik ciddi eleştirel tutum, Hz. İsa'nın ilahiliğini ve dolayısıyla teslisi reddetme, Kutsal Kitap'ın gizem ve kehanet gibi unsurları barındırmadığını vurgulama ve özellikle doğal dini vahyin önüne geçirmede ısrarcı olma gibi hususlar deist olarak nitelendirilen kimseleri dinî rasyonalistlerden ayırmıştır. Deizmin tanımlanmasında yaşanan zorluklarla ilgili bir değerlendirme için bkz. S. G. Hefelbower, "Deism Historically Defined," *The American Journal of Theology* 24:2 (1920), ss.217-223.

algısına yol açmıştır. Yasada gözlemlenen değişmezlik ve evrensellik niteliğinin din için de geçerli olması gerektiği yorumu doğmuştur. Benzer şekilde Rönesans'ın hümanizm ruhuyla başlayan ve Descartes felsefesinin etkisiyle ilerleyen insanın "özne"liğinin öne çıkarılması din konusunda da belirleyici olanın insan aklı olduğu fikrine ulaştırmıştır. Dolayısıyla dinin Tanrı merkezli değil insan-merkezli olması gerektiği şeklindeki bir yoruma kapı aralanmıştır. Bu makalede batılı literatürde dikkate değer oranda çalışmanın bulunduğu, ancak Türkiye'de hakkında pek fazla araştırma ve incelemenin bulunmadığı¹⁶ Toland'ın doğal din anlayışı ve bu anlayış ekseninde şekillenen Hıristiyanlık tasavvuru üzerinde durulmuştur. Bu noktada önce Toland'ın tanrı tasavvuru incelenmiş, sonrasında doğal din anlayışı ortaya konulmuş ve bu bağlamda şekillenen Hıristiyanlık değerlendirmesi ele alınmıştır.

1. Tanrı Tasavvuru

Toland kaynaklarda öncelikli olarak "deist" nitelmesiyle anılır. Onu, vahyi reddettiği ve doğal dini vahyin önüne geçirdiği iddiasından hareketle deist olarak nitelendiren ilk isim, John Leland olmuştur.¹⁷ *Christianity Not Mysterior* isimli eserinde Kutsal Kitap'ta aklı aşan hiçbir gizem unsurunun bulunamayacağını savunması, doğal dini vahiyden üstün tutması, Kilise kurumuna ve ruhbanlığa karşı ciddi eleştiriler getirmesi gibi hususlar Toland'ın deist olarak görülmesinin gerekçeleridir. Toland ise kendisini deist olarak tanımlamamış, bilakis bir Hıristiyan reformcusu olarak görmüştür.¹⁸

Panteist olduğu iddiası ise, muhaliflerinin atfından ziyade Toland'ın eserlerinde savunusunu yaptığı görüşlere dayandırılır. Dilbilimciler, panteist terimini İngilizcede kullanan ilk ismin Toland olduğunu ileri sürerler.¹⁹ Yazdığı son kitap olan *Pantheisticon: Sive Formula Celebrandae Sodalitatis Socraticae* (Pantheistikon: Sokratik Toplumların Kutlama Tarzları)'nda

¹⁶ Sait Kar, "John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme" (Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2014).

¹⁷ John Leland, *A View of the Principle Deistical Writers That Have Appeared in England in the Last and Present Century* (Londra: W. Baynes, 1808) c.1, s.42 vd. 19. yüzyıl sonlarına doğru hazırladığı *History of English Thought in the Eighteenth Century* isimli eserinde Leslie Stephen da benzer şekilde Toland'ın deist olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Leslie Stephen, *History of English Thought in the Eighteenth Century* (New York: G. P. Putnam's Son's, 1876), s.93. Sonrasında kabul gören bu yaklaşım pek çok isim tarafından devam ettirilmiştir. Wayne Hudson ise Toland'ın yaptıklarının Protestanlığı liberalleştirmeye çalışmaktan öteye gitmediğini, hayatı boyunca Hıristiyanlık içerisinde kaldığını iddia eder. Bkz. Hudson, *The English Deists*, s.89.

¹⁸ John Orr, *English Deism: Its Roots and Its Fruits* (Michigan: Eerdmans, 1934), s.117.

¹⁹ Suttle, "John Toland," s.1638. Toland, bu terimi 1705'te yazdığı *Socinianism Truly Stated* isimli eserinde kullanmıştır.

(1720)²⁰ Toland, salt natüralist bir cemaat²¹ oluşturma gayesindedir. İnsanların inandığı her türlü dinden nefret ettiğini ama yine de insanları daha iyi, daha akıllı yapmaya yarayacak, onlara tam bir mutluluk ve en yüksek tatmin duygusu sağlayacak olan yeni bir dernek için bir ibadet şekli hazırladığını ileri sürer. Kendisinin *Sokratik Dernek* olarak isimlendirdiği bu oluşumda üyeler gizlice toplanacak; derneğin kendi şarkıları, şarap dökme merasimleri, sevgi ziyafetleri olacaktır. Belli bir merasim yapılacaktır, bir başkan (rahip yerine) kutsal metinler okuyacak, müminler şarkı ile mukabele edeceklerdir.²²

Toland'ın Tanrı hakkında panteist bir görüşe sahip olmasında madde ve hareket hakkındaki görüşlerinin etkisi büyüktür. Doğa hakkındaki bütün teori ve yorumların, Newton'un *Principia*'sının (1687) yayınından sonra yeniden şekillendiği bilinmektedir. Newton, maddenin cansız ve pasif olduğu kanaatindedir. Ona göre hareket yapıların birbirlerine teması sonucu ortaya çıkar. Fakat *yer çekimi* bu durumda nasıl açıklanacaktır? Gerçek bir temas olmadan hareketin ortaya çıkışını açıklamanın yolu zordur. Newton, Tanrı'yı aleme müdahil kılma gayesiyle maddenin zati hareketini reddeder ve Tanrı tarafından hareketin varlık kazandığını ileri sürer. Ona göre Tanrı evrendeki yasaları yaratıp geri çekilmemiştir, hala aktiftir ve her an müdahale etmektedir. O, maddenin içsel hareketi bulunmazken yer çekiminin var olmasını Tanrı'nın aleme her an müdahil oluşu ile anlamlandırır.²³ Deistlerin yaratan ve geri çekilen Tanrı argümanına geçişin izleri de bu noktada başlar. Zira Toland, Newton'un maddenin pasif ve hareketsiz oluşu fikrini kabul etmez. Ona göre evren sonsuzdur, maddi bir yapıdadır ve tamamen maddeden ibarettir; madde ise homojendir ve bütün evreni meydana getirmektedir. Maddeden ayrı bir uzay/uzam mevcut değildir, bu nedenle de madde pasif değil aktiftir ve uzayan/genişleyen bir niteliktedir. Hareket maddenin ana niteliğidir.²⁴ Başka bir deyişle madde, kendi kendine hareket

²⁰ *Pantheisticon: Sive Formula Celebrandae Sodalitatis Socraticae* (Pantheistikon: Sokratik Toplumların Kutlama Tarzları) Latince olarak kaleme alınan eser, 1751 yılında İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

²¹ Friedrich A. Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, terc. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998), s.273.

²² Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, terc. Erol Güngör (İstanbul: Ötüken, 1994), ss.280-281; W. R. Sorley, *A History of English Philosophy* (Londra: Cambridge University Press, 1920), s.146.

²³ Sir Isaac Newton, *Opticks or, a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light* (Londra, 1721), s.379; Enis Doko, *Dahi ve Dindar Isaac Newton* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011), ss.18-19.

²⁴ Bu iddia *Letters to Serena*'nın beşinci mektubunun temel argümanı ve başlığıdır. John Toland, *Letters to Serena* (Londra: Garland, 1704), ss.164-178.

kabiliyetine sahiptir. Toland ve Newtoncu düşünce arasındaki ilişkiyi inceleyen Jacob'un şu ifadeleri konuyu açıklayıcı niteliktedir:

[Toland'a göre] Madde birdir [tek bir bütündür]. Bütün bu temel birlik içerisinde çokluk ve çeşitlilik ortaya çıkar. Evrenin tüm parçaları, en küçük parçacıkları ve devasa yapıları da dahil olmak üzere, maddenin kendi doğasında, özünde bulunan bir güç tarafından gerçekleştirilen sürekli bir hareket içerisinde. Bütün bir uzay, kendi dinamizmi tarafından harekete geçirilen ve sürekli olarak hareket eden madde ile doludur. Dışarıda, maddi olmayan kuvvetler maddenin hareketi için gereksizdir ve bu nedenle içinde maddenin hareket edeceği boş bir uzay ve boşluk aynı derecede gereksizdir. Hareketi maddenin özü olarak belirlemekle Toland, boşluk kavramını ortadan kaldırır. (...) Newton ve Toland düşüncesinde madde oldukça farklı fonksiyonlara hizmet eder. Newton ve takipçilerine göre madde nihayetinde Tanrı tarafından, uzaktan hareket ettirilen "akıldan yoksun ve aptal" bir yapıdadır. Toland'a göre ise madde, yaşamın, değişimin ve hatta düzenin kaynağıdır.²⁵

Peki Toland'ın çizdiği bu madde tasavvurunda Tanrı'nın yeri neresidir? Kimi yorumlarda Toland'ın düşüncesinde evren ve Tanrı'nın tam bir aynılık içerisinde ele alındığı ileri sürülür. Kimi yorumlarda ise Tanrı'yı, maddeye hareket verme yetisini atfeden dışsal bir varlık olarak kabul ettiği iddia edilir. Yorumlar arasındaki farklılıklar Toland'ın eserlerinde her iki argümana da zemin hazırlayacak unsurların bulunmasından kaynaklanır. *Letters to Serena*'da (1704) Toland, Tanrı'nın maddeyi içsel bir aktifliğe sahip olacak şekilde yarattığını şu sözlerle ileri sürer:

Tanrı, maddeyi uzayabilir bir şekilde yarattığı gibi hareket yetisine sahip olacak şekilde de pekala yaratabilir. Ona bir özelliği verirken neden bir başkasını da veremesin ki? Maddenin hareketini sürekli olarak yönlendirmesini gerektirecek bir durum yoktur.²⁶

Toland, yaratılışın başında hareketi maddeye Tanrı'nın verdiği düşüncesindedir. Buna dair getirdiği temel argüman ise maddede gözlemlenen bilinçlilik halidir. Evrenin şimdiki halini almasında maddenin tek başına bir etkisi yoktur. Evrende gözlemlenen düzen ve mükemmelliğin arkasında bir zekanın mevcut olduğunu iddia eder ki o da Tanrı'dır. Alfabenin harflerini

²⁵ Margaret Candee Jacob, "John Toland and the Newtonian Ideology," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 32 (1969), s.320.

²⁶ Toland, *Letters to Serena*, c.5, ss.234-235.

karmakarışık bir biçimde milyonlarca kez birleştirmek suretiyle bir *Aeneis'i*, bir *İlyada'yı* meydana getirmek ne kadar güçse, atomların rastlantısal bir araya gelişleriyle bir çiçeği veya bir sineği açıklamak da o kadar güçtür.²⁷

Burada anlatıldığı haliyle Tanrı, evrenden ayrı ve evrenin bir mimarı olarak resmedilmiştir. Kendi kendine hareket eden madde, Tanrı inancını geçersiz kılmamıştır. Hayatının son döneminde Latince olarak hazırladığı *Pantheisticon'da* ise Toland, kendisinin de meyilli olduğu panteistik dünya görüşünden bahseder. Eserinin önsözünde yapmaya çalıştığı yorumun, teolojik bir tanımlama değil felsefi bir yaklaşım olduğunun ise özellikle altını çizer.²⁸ Panteist cemaatin Tanrı'dan *Evrenin Ruhu* olarak bahsettiğini şu sözleriyle dile getirir:

Her şeyin yaratıcısı, kural koyucusu, enerjisi ve gücü, tüm varlığı en iyi amacına doğru yönlendiren ki onu sizler Tanrı olarak adlandırırsınız; Panteistler ise ona Evrenin Ruhu derler. Bu güç, onlara göre evrenden ayrı değildir... (Diğer teolojilerde) Tanrı, hiçbir aracı olmaksızın her şeyin kendisinden geldiği, sonsuz evrenin nihai sebebi olarak görülür. Panteistler ise Tanrı'nın dünyanın hem içinde hem dışında yer aldığını (dünyanın hem içini hem dışını doldurduğunu) düşünür.²⁹

Dünya üzerinde her şey birdir ve bu birlik her şeye içkindir. Tanrı her şeyin içindedir ve O Tanrı ebedi, sonsuz, ne doğmuş, ne de yok olacaktır. Bizler O'nun içinde yaşarız, hareket ederiz ve var oluruz. Her şey O'nda başlar, O'nda biter. O, her şeyin başlangıcı ve her şeyin sonudur.³⁰

Bu tablo bize Toland'ın Tanrısının, *Hz. İbrahim'in Tanrısına* benzemediği hakkında ipucu verir. Tanrı burada, daha ziyade evrenle ilgili konularda başvurulan bir cevap niteliğindedir. Muhteşem evren anlayışı, evrende belli bir yasalılık halinin hakim olduğu düşüncesinin yarattığı heyecan ve acizlik hissi, Hıristiyan teolojisinde daha önce Tanrı'nın öne çıkarılmamış yönüne vurgu yapılmasına sebep olmuştur. Doğa ve Tanrı arasında, hangisinin daha mükemmel olduğu konusunda hissedilen bir kafa karışıklığı, Tanrı'nın bu dünya ile ilişkisini, maddenin hareketini içsel olarak yüklemekle sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Bu hali ile Toland'ın Tanrısının insan ve insani ey-

²⁷ Toland, *Letters to Serena*, c.5, ss.235-236.

²⁸ John Toland, *Pantheisticon: or the Form of Celebrating the Socratic-Society* (Londra: S. Paterson, 1751), s.7. Toland'ın düşüncesi üzerine hazırladığı eserinde Daniel, Toland'ın teolojik değil felsefi bir yorum yaptığı vurgusunun, onun dinlere ve dinî formlara karşı olmadığını sadece düşünsel bir pratik ortaya koyduğu şeklinde okunması gerektiğini ileri sürer. Bkz. Stephen H. Daniel, *John Toland: His Methods, Manners, and Mind* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1984), s.224.

²⁹ Toland, *Pantheisticon*, ss.17-18.

³⁰ Toland, *Pantheisticon*, ss.71-72.

lemlerle; ahlaki durumlarla, iyi-kötü ile ilişkisi kalmaz. Bir başka deyişle Tanrı'nın tabiat ile ilişkisi tabiatın kuralları çerçevesinde sınırlanmış; tarih ile ilişkisi ise kalmamıştır.

2. Din ve Vahiy Anlayışı

2.1. Ruhban Sınıfı Eleştirisi

Toland'ın yaşamı boyunca gerçekleştirmek istedikleri dinî hoşgörüsüzlüğü ortadan kaldırmak, sivil hükümeti insan hakları ile tutarlı hale getirmek ve Hıristiyanlığı, İsa ve Havarilerinin inşa ettiği saf, yalın ve basit biçimine geri döndürmek olarak sıralanabilir.³¹ Dolayısıyla din anlayışında karşılaşılan ilk hususun, "asıl Hıristiyanlık" olarak niteleyebileceğimiz Hıristiyanlığın orijinal haline dönme talebi olduğunu söylemek mümkündür. Zira ona göre zaman içerisinde, pek çok farklı ve irrasyonel unsuru bünyesine katmakla Hıristiyanlık orijinal yapısından uzaklaşmıştır. Toland, bu tahrife sebep olarak batıl inançları öne sürer. Batıl inançların Hıristiyanlık içerisine girmesine ve etkili olmasına neden olanlar ise Toland'a göre ruhban sınıfıdır. Dolayısıyla Toland'ın aralarında organik bir bağ olduğunu düşündüğü batıl inançlar ve ruhban sınıfını içine alan iki cepheye eleştiriler yönelttiğini söylemek mümkündür.

Toland'a göre batıl inançların kökeninde ve sahip olduğu gücün arkasında insanın irrasyonel korkuları yer alır. O bu durumu şu şekilde dile getirir:

Umut ve Korku arasındaki zihinsel dalgalanmalar, batıl inançların başlıca nedenlerinden biridir. İnsanlar karşılaştıkları olayları, büyük ölçüde öngöremedikleri için, önce en iyisini ümit ederler ve ama hemen sonra, onları kolayca iyi ya da kötü talihe götüren değil fakat aynı zamanda astrologlara veya din adamlarına danışmaya, onlardan tavsiye almaya götüren bir yola girerler.³²

Toland, tarih boyunca dinlerde ruhban sınıfının, insanın korkularını sömürdüğü ve yönlendirdiği düşüncesindedir. İnsan aklının mahkum edilmesinde ruhban sınıfının hilekarlığı öne çıkar.³³ Benzer şekilde Putperestliğin kökeninde de insanların ölüm korkusunu kullanan din adamlarının rolü olduğunu şu şekilde ifade eder: "Başlangıçta masum ve övgüye değer bir şekilde başlayan cenaze törenleri; önemli kimseleri yüceltme, sevdiklerine

³¹ John Toland, *A Critical History of the Celtic Religion and Learning* (Edinburgh: Findlay, 1815), ss.36-37.

³² Toland, *Letters to Serena*, c.3, s.78.

³³ Katherine A. East, "Superstitionis Malleus: John Toland, Cicero, and the War on Priestcraft in Early Enlightenment England," *History of European Ideas* 40:7 (2014), s.976.

aşırı bağlanma ve din adamlarının da sıradan insanların her şeye inanmasını kullanmalarıyla daha ileri boyutlara taşınmıştır.”³⁴

Ruhban sınıfı sadece insanların korkularını yönlendirmez. Aynı zamanda insan aklı üzerinde tahakküm kurarak, insanın bu yetisini özgürce kullanmasını da engeller. Bu husus Hıristiyanlık içerisinde yer alan ruhban sınıfı için özellikle geçerlidir.³⁵ Toland, Antik ve modern putperestlikte yer alan batıl inançlara örnek olarak şunları sıralar: Kurban, tütsü, kurbanla arınma, dinî bayramlar, yortu, ayinler, kilise mihrabı, hac, oruç, dinî nedenlerle evlenmeme, dinî giysi ve adetler, takdis, kehanet, büyü, fal, muska, ölümlere ibadet/aşırı saygı, hala devam eden azizlik mertebesine yükseltme, Tanrı ve insan arasında aracılık...³⁶ Bunlara ek olarak Toland, şarap ve ekmeğin ayinini de batıl inanç olarak görür ve bu gibi batıl inançlar sayesinde ruhban sınıfının insanların korkularını arttırmaya ve sürekli kılmaya çalıştıklarını ileri sürer.³⁷

Ruhban sınıfına yönelik bu mücadelesinde Toland'ın asıl gayesinin, bu kurumu da bir batıl inanç olarak ilan etme olduğu iddia edilir.³⁸ Buna karşın bir başka yorum ise Toland'ın bu kurumu “dinin tersine döndürülmesi” olarak gördüğü şeklindedir. Zira batıl inançlar yalnızca dinin yanlış anlaşılmasının sonuçlarıdır. Ruhbanlık sınıfı ise dine yönelik doğrudan bir saldırıdır.³⁹

Dinin doğallığına zarar veren ruhban sınıfı, otorite sahibi olmak için din içerisinde anlaşılması zor kışa, hikaye vb. gizemli unsurlar bulunduğunu; bunların ancak Tanrı'nın seçtiği özel kullarına bildireceğini ileri sürmüşlerdir. Böylelikle kendilerini sıradan insanlardan ayrı tutarak bir güç kazanmışlardır.⁴⁰ Bu durum, dinin yalnızca kendileri tarafından icra edilebilecek bir iş/meslek olarak görülmesi sonucunu doğurmuştur. Sıradan insan, dinin bir uzmanlık/ustalık gerektiren özel bir alan olduğuna kani olmuş; böylece dinini tam olarak anlamının ve eleştirel bir incelemenin getirdiği mutluluğu kazanacak iken din hakkında pek çok yanlışla sürüklenmiştir. Dolayısıyla bir kimse “ben inanıyorum” dediğinde artık inandığı şeyin ne anlama geldiğine dair bir seçim hakkına sahip değildir.⁴¹ Ruhban sınıfının kurumsal varlığı,

³⁴ Toland, *Letters to Serena*, c.3, ss.72-73.

³⁵ East, “*Superstitionis Malleus*,” ss.976-977.

³⁶ Toland, *Letters to Serena*, c.3, ss.127-128.

³⁷ East, “*Superstitionis Malleus*,” s.978.

³⁸ East, “*Superstitionis Malleus*,” s.980.

³⁹ Daniel, *John Toland*, ss.25-26.

⁴⁰ East, “*Superstitionis Malleus*,” s.981.

⁴¹ Daniel, *John Toland*, s.25.

Toland'a göre insanın refahının önünde bir tehdit arz eder. Papalık ise bu tehdidin en ileri düzeyidir. Ona göre aslında Papalık, ruhban sınıfının, bu sınıftan olmayan kimselerin yerine düşünmeye hakkı olduğu zannından başka bir şey değildir.⁴²

Dolayısıyla Toland'ın rahiplik hakkında karşı olduğu şey, bu kimselerin dini, bir meslek haline getirmiş olmaları ve bunu insanlar arasında ayrıcalıklı bir konum olarak görüp üstünlük iddia etmede kullanmalarındır. Buna karşın Toland, kendi dinini uğraş edinen kimse ile dinini meslek haline getirenin arasını ayırır.⁴³ Zira ona göre, bütün insanlar İsa ve aklın sesiyle yönetilirler. Yalnızca iyi bir dindarlık ve hakikatin bilgisine erişmede değil, aileleri ve komşularına bilgi vermede, birbirlerini azarlayıp nasihat etmede ve terbiye edip cesaretlendirmede de bu sesler tarafından yönetilirler. Dolayısıyla insanlar ile onlara dini öğrettiklerini söyleyen din adamları arasındaki tek fark, din adamlarının bu görevi üstlenmiş olmalarıdır.⁴⁴

Yeni imana gelen kafirlerin, dine dahil ettikleri gizemli ve gereksiz ayinler ve bir dolu batıl inanç, gerçek Hıristiyanlık ile İncil'in saf duruluğuna ve güzelliğine ciddi zararlar vermiştir. Örneğin Toland'a göre Vaftiz ve Aşai Rabbani ayinleri ilk çıktıklarında taşıdıkları niyetlerden bir hayli sapıtılmıştır. Nitekim Aşai Rabbani ayini, geçen çağlar içinde saçma ve canavarca bir töz değişimi öğretilmesine dönüşmüştür. Aynı şekilde ruhbanlar, Roma Kilisesi'nde, kendileri için ruhani bir imparatorluk kurmuşlardır.⁴⁵

2.2. Gizem Eleştirisi

Gizem karşıtlığı Toland'ın özelde Hıristiyanlık, genelde ise doğal din anlayışını belirleyen temel unsurların başında gelir. O, Hıristiyanlığın gizemden arındırılması amacıyla henüz 26 yaşında iken *Christianity Not Mysterious* (1696)⁴⁶ isimli eserini yazmıştır. Deizmin kurucu eserleri arasında gösterilen kitap, ilk yayınlandığında ülkesi İrlanda'da şiddetli bir reddedişle

⁴² Daniel, *John Toland*, s.28.

⁴³ Daniel, *John Toland*, s.26.

⁴⁴ John Toland, "The Primitive Constitution of the Christian Church," *A Collection of Several Pieces of Mr. John Toland* (Londra, 1726) içinde, c.2, ss.195-196.

⁴⁵ John Toland, *Vindicius Liberius or M. Toland's Defence of Himself against the Late Lower of House of Convocation* (Londra, 1702), ss.97-99; Kar, "John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme," s.29.

⁴⁶ Toland, esasında bu eseri Sosinyanizm karşıtı Anglikan savunucusu katedral rahibi Robert South'un "Christianity Mysterious and the Wisdom of God in Making it So" isimli vaazına reddiye olarak yazmıştır. South'un temel argümanı, Tanrı'nın tamamen gizemlerle dolu bir din gönderdiği şeklindedir. Bkz. Robert South, *Twelve Sermons Preached upon Several Occasions* (Londra, 1727), c.3, ss.209-254. South ismi ayrıca Toland ve diğer deistlerin Hıristiyanlığı İslamlaştırmaya çalışma iddiasının sahibi olarak da karşımıza çıkar.

karşılanmış ve yakılmıştır.⁴⁷ Kitabı farklı kılan, eser içerisinde savunulan tezlerin daha önce hiç bu kadar açık ve güçlü bir dille anlatılmamış olmasıdır.⁴⁸ İlk yayınlandığında aslında deist söylem içeren bir eser olarak değil de, teslis karşıtı-Sosinyan bir kitap olarak görülmüştür.⁴⁹ Ayrıca kitabın yarattığı etki sebebiyle, o dönemde deistler *Tolandist* olarak da nitelenmiştir.⁵⁰

Toland, gizem konusundaki fikirlerini temellendirmede Locke'un, "itibari öz" ve "hakiki öz" (nominal essence/ real essence) ayrımını esas alır. İtibari (nominal) öz, herhangi bir şeyde başlıca ve ilk olarak gözlemediğimiz ve ona ortak bir isim veya unvan verdiğimiz özelliklerin bir toplamıdır. Güneşin itibari (nominal) özü, parlak, sıcak ve yuvarlak bir yapıya sahip olması, bizden uzak belli bir mesafede bulunması ve sürekli hareket etmesidir. Güneş kelimesi telaffuz edildiğinde tüm insanların zihninde ona dair bir fikir belirir. Güneşin tüm özelliklerinin bilgisine sahip olunamaz ama bir güneş fikri herkeste ortak olarak açığa çıkar. Hakiki öz ise, bir şeyde açığa çıkan tüm özelliklerin kendinden taşıdığı kaynak olan içsel yapıdır. Bizler bu yapıya asla tam olarak vakıf olamayız, nitekim bu alan insanın anlama kapasitesinin dışındadır. Dolayısıyla insanın anlaması istenemez, beklenebilir.⁵¹ Dolayısıyla hakiki öz tüm insanlara kapalıdır. Onun hakkında bilgiye sahip olamamamız, hakiki özün gizem olması anlamına gelmez.⁵² Nominal öz alanında ise gizem denilen bir unsurdan bahsedilemez.

Toland'a göre gizem, din adamlarının kendilerine imtiyazlı bir konum sağlama arzuları ile oluşturdukları bir söylemdir.⁵³ İncil'in Gizemlerinden bahseden kimselerden bazıları, bu gizemlerin erken Kilise Babaları aracılığıyla anlaşılabilirliğini iddia eder. Bir başka grup ise ancak Ortodoks Kilisesi tarafından *uzman* görülen kimselerin anlayışına katılmamız gerektiğini salık verir. Diğer bir grup ise Evrensel Kilisenin başı olan ve *yanılmaz sayı-*

⁴⁷ Toland'ın, Dublin'de Mahkeme Binası önünde yakılan kitabını savunmasına izin verilmemiştir. Eserin Kiliseye ve geleneksel Hıristiyanlığa karşı çeşitli heretik doktrinleri içerdiği ileri sürülmüştür. Toland kitabını İrlanda'da yayınlamıştır, ama yakılması ve suçlu bulunması sebebiyle tüm bu baskılardan uzaklaşmış, İngiltere'ye gitmiş bir daha da geri dönmemiştir. Bkz. H. F. Nicholl, "John Toland: Religion without Mystery," *Hermathena* 100 (1965), s.54; Braudlaugh, *Biographies Ancient and Modern Celebrated Freethinkers*, ss.111-112.

⁴⁸ Bredin, *No Man's Follower*, ss.13-14.

⁴⁹ Gerard Reedy, "Socinians, John Toland, and the Anglican Rationalists," *The Harvard Theological Review* 70:3-4 (1977), s.294.

⁵⁰ Bredin, *No Man's Follower*, s.16.

⁵¹ John Toland, *Christianity Not Mysterious, or, a Treatise Shewing That There is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, Nor above It and That No Christian Doctrine Can Be Properly Call'd a Mystery* (Londra, 1696), s.82.

⁵² Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.79.

⁵³ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.68.

lan tek bir *kişinin* anlayabileceğini iddia eder.⁵⁴ Ona göre Hıristiyanlığın orijinalinde gizem bulunmaz. Mevcut Hıristiyanlık ise gizem içerisinde boğulmaktadır. Kutsal Kitap içerisinde yer alan çelişkiler gizem olarak adlandırılmıştır.⁵⁵ Toland'a göre bu durumun öncü failleri Kilise Babalarıdır. Onların becerileri ve hırsları sayesinde yoğun bir gizem unsuru oluşmuştur. Ayrıca Toland, Yahudilerin Hıristiyan olmalarının ardından Tevrat'ın kabbalistik yorumunu devam ettirme istekleri sebebiyle ve Konstantin'in ihtidası sonrası pagan düşünür ve rahiplerinin Hıristiyanlığa geçmesi sonucu gizemin Hıristiyanlık içerisine dahil edildiğini ve bunun sonucunda Hıristiyanlığın paganizm seviyesine inerek dejenere olduğunu düşünür.⁵⁶

Toland, vahyin gizem ile birlikte anılmasına tahammül edemez. O, bu konuda Sir Robert Howard'ın (ö.1698) *The History of Religion* isimli eserinde yer alan "gizem, bir şey vahyedilmeden/açığa çıkarılmadan evvel açık olmayan şey anlamına gelir" fikrini benimser.⁵⁷ Vahiy bize bilmediğimiz konular hakkında bilgilendirmede bulunur. Bir kimse bize bir şeyi vahyedi-yorsa (açığa çıkarıyorsa) bizim daha önce bilmediğimiz bir şeyi anlatıyor olmalıdır. Dolayısıyla vahiy geldikten sonra gizem perdesi yok olmuş demektir.⁵⁸

Toland'ın Hıristiyanlığı gizemden arındırma çabası, çağımız düşünürlerinden Charles Taylor'un deizmi, sihirli/gizemli olan modern öncesi çağdan seküler dünyaya geçişte bir ara safha olarak yorumlamasına imkan tanıyan yaklaşımlardan biri olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki Taylor'un seküler/modern çağ öncesini tanımlamada başvurduğu kavramlardan biri *sihirli/gizemli* dünyadır. Sihirli dünya atalarımızın içinde yaşadığı, ruhların, şeytanların ve manevi güçlerin doğasıdır. Seküler çağa ulaştıran adımlardan biri ise bu dünyanın artık sihirsizleşmesidir.⁵⁹ Bu açıdan bakıldığında Toland'ın Hıristiyanlığı gizemden arındırmaya çalışan *Christianity Not Mysterious* isimli eseri, teolojik alanda yaşanan kırılmaya iyi bir örnek teşkil eder.

2.3. Akıl-Vahiy İlişkisi

Toland, akılı tüm kesinliklerin tek kaynağı olarak görür. Dolayısıyla vahyin gerek vahyediliş tarzı gerekse varlığı açısından olsun doğruluğunu belirleyecek olan da akıldır. Ona göre, doğadaki sıradan olaylar nasıl aklın soruş-

⁵⁴ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.2-3, 89.

⁵⁵ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.134.

⁵⁶ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.163-164; Hudson, *English Deists*, s.86.

⁵⁷ Sir Robert Howard, *The History of Religion* (Londra, 1694), s.22, 53; Hudson, *English Deists*, s.86.

⁵⁸ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.42.

⁵⁹ Charles Taylor, *Seküler Çağ*, terc. Dost Körpe (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007), ss.32-33.

turmasından muaf değilse vahyedilen hiçbir şey de bu tetkikten muaf olmaz.⁶⁰ Vahiy, onayı/kabulü zorunlu kılan bir motif/unsur değil, yalnızca bir bilgi aracıdır.⁶¹ Bir başka deyişle vahiyle gelen bilginin doğrudan kabul edilmesi zorunlu ve doğru olmayıp aklın muhakemesine gerek duyulan bir niteliktedir. Ona göre Kutsal Kitap da insan ürünü olan diğer kitapların okunmasında izlenen aynı dikkat ve tarafsızlık metoduyla okunmalıdır.⁶² Tüm eleştirel yöntemler kullanılmalı, onların nasıl bir ortamda ve ne amaçla yazıldığı dikkate alınmalıdır.⁶³ Bu ifadesiyle o, kutsal kitapların yazım aşamasındaki insani etkinin farkında oluşunu belirtmiş olur. Hatta bu farkındalık İslam düşüncesindeki vahiy tasavvuru ile Hıristiyanlıktaki vahiy anlayışı kıyasında açıkça kendini gösterir. Toland şöyle der:

Müslümanlar, kutsal kitaplarının otantikliğinin korunması hususunda bizden çok daha dikkatlidirler. Kitabın cümlelerinin değişebilirliği gibi bir durum onlar için söz konusu değildir. Oysa Hıristiyanlıkta, ilahî esin sahipleri⁶⁴ onu değiştirebilir, yönlendirebilir, İlahi Esin gibi görünecek bir hale büründürebilir. Bir anlık olan ilhamın bir amacı vardır. İlhamın ardından kitap artık yazıcının kendine aitmişçesine bir hal alır: Ona kendi anlamını yükleyebilir. Dolayısıyla kitap, farklı zamanların farklı kişilerin ürünüdür; öyle ki sonunda geride orijinal bir şey kalmaz.⁶⁵

Toland, akıl ve vahiy arasında bir karşıtlık olamayacağı kanaatindedir. Zira her ikisi de tanrısaldir. Akıl, Tanrı'nın her bir insana yaratılışında yerleştirdiği ve dünyada ona yol gösterecek olan kandilidir.⁶⁶ Vahiy ve akıl arasında bir karşıtlık bulunduğunu düşünmek, Tanrısal kandillerin birbiriyile tezatlık teşkil etmesi anlamına gelir ki bu da Tanrı'yı tutarsızlıkla suçlamak ve onu belirsizliklerin faili kılmak demektir.⁶⁷

Toland, Tanrı hakkındaki bilginin kaynağı olarak da aklı gösterir. İnsan aklı aracılığıyla Tanrı'nın varlığının, sıfat ve özelliklerinin bilgisine ulaşabi-

⁶⁰ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.6.

⁶¹ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.38.

⁶² Jeffrey R. Wigelsworth, "The Nominal Essence of Motion: John Toland's Natural Philosophy (1696-1704)" (Yüksek lisans tezi, Calgary Üniversitesi, Calgary, 2000), ss.24-25.

⁶³ Nicholl, *John Toland: Religion without Mystery*, s.61; Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.49.

⁶⁴ Hıristiyan teolojisinde Kutsal Kitap yazıcılarının, yazdıklarını Kutsal Ruh'tan gelen ilahî esin sayesinde yazdıkları inancı hakimdir. Bu kanaatten hareketle Toland burada Kutsal Kitap yazıcılarını vahye muhatap olan kimseler olarak görür.

⁶⁵ Toland, *Nazarenus*, ss.11-12. Toland, bu paragrafın devamında ilginç bir hususa dikkat çeker. O, Müslümanların, kutsal kitaplarının yorumunda ağırlıklı olarak kelimelerin, deyimlerin, noktalamanın vb. unsurların üzerinde dururken Hıristiyanların konunun bütünü, geneli üzerinde durduğunu iddia eder.

⁶⁶ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.140.

⁶⁷ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.140-141.

lir. Tanrı hakkındaki bilgimiz bir tutam ot hakkındaki bilgimiz ile nerdeyse aynı yakınlığa sahiptir. Buna karşın O'nun mutlak iyiliğinin, hikmet sahibi oluşunun, ilminin ya da gücünün ortaya çıktığı nihai özünün doğasını asla bilemeyiz. Fakat bu bilgi, insanların bazısının ulaşip bazısının ulaşamayacağı bir alan değildir. Zira hiçbir insan buna muktedir değildir. Bu nedenle bu kısım Hıristiyan teolojisinde kullanıldığı haliyle gizem olarak adlandırılmaz. Nitekim bilgiyi insan için yararlı ve zorunlu olması açısından değerlendiren Toland'a göre Tanrı'nın doğasının gerçek özünü bilmesi bir şey değiştirmeyecektir. İnsan, Tanrı'nın sıfatlarının bilgisi sayesinde O'nun doğasının gerçek özüne ihtiyaç duymadan da dinin her eylemini yerine getirebilir. "Ona olan sevgimiz, O'nun bize yönelik iyiliği; şükranımız minneti; itaatimiz adaleti; umudumuz ise O'nun hikmeti ve bilgisi ile varlık bulur."⁶⁸

Toland, doğada var olan şeylerin bilgisinin bize ancak dört yolla ulaşılacağını düşünür: Duyuların deneyimi, zihnin deneyimi, insan kaynaklı vahiy ve Tanrı kaynaklı vahiy.⁶⁹ Tanrı ya da insan, vahyeden her kimse, önemli olan gelen bilginin mutlaka akledilebilir, kavranabilir ve imkan dahilinde oluşudur. Eğer ortada anlaşılabilir ve kavranılamaz bir durum varsa bunun Tanrı'nın vahiy olduğuna ikna olmamız ya da inanmamız beklenemez. İnsanın ve Tanrı'nın vahiyetmesi arasındaki tek fark, insanın diğerlerini aldatabilecekken Tanrı'nın bunu asla yapmayacak olmasıdır.⁷⁰ Gelen bilgide aldatıcı bir yön bulunabilme ihtimalinden dolayı yanılmaz bir kurala/yasaya sığınmak gerekir. Bu kural, düşünce ve fikirlerimizin, fikirlerimize konu olan nesnesiyle tam bir mutabakatıdır. Bir başka deyişle zihnimizdeki tasavvurun varlıktaki gerçekliğe tekabülüdür. Böylelikle gerçek imanın temeli atılmış olur.⁷¹

Toland'a göre vahiyde akla ters bir şey bulunamayacağı gibi akli aşan bir unsur da bulunamaz.⁷² Vahiy, bizim bilmediğimiz şeyler getirebilir, fakat bunlar tamamen akledilebilir, kavranabilir olmalı, doğada ve insanoğlunun sahip olduğu ortak kavram dünyası içerisinde bir gerçekliğe karşılık gelme-

⁶⁸ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.86.

⁶⁹ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.18. Vahyin İngilizce karşılığı olan revelation sözcüğünün kökenini oluşturan reveal kelimesi, bir şeyi açığa çıkarmak, ortaya koymak vb. anlamlarına gelir. Toland'ın insani vahiy ile kast ettiği insanın bir şeyi açığa, meydana çıkarmasıdır. İlahi vahiy ile bir bağı bulunmamaktadır.

⁷⁰ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.42-43.

⁷¹ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.18-19.

⁷² Nitekim onu Locke'tan ayıran da bu görüşüdür. Zira Locke, vahiyde akla ters bir hususun olamayacağını ama akli aşan unsurların bulunabileceğini düşünmüştür. Bkz. S. G. Hefelbower, *The Relation of John Locke to English Deism* (Chicago: The University of Chicago Press, 1918), ss.104-105. Toland'ın bu konudaki görüşleri için bkz. Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.6, 7, 25, 29.

lidir.⁷³ Söz gelimi Tanrı, bizi dünyanın yaratılışı, ahiretin varlığı gibi pek çok konuda bilgilendirmiştir. Fakat bu bilgilendirme insan aklında belli bir gerçekliğe tekabül etmekte ve böylece vahyin doğruluğunu da kanıtlamaktadır.⁷⁴ Örneğin Tanrı bize “Blictri”⁷⁵ diye bir şey vahiyetmez. Çünkü bu ifade, insan aklına, insanlığın ortak nosyonlarına ya da doğada var olan herhangi bir gerçekliğe karşılık gelen bir şey değildir. Nitekim Tanrı, insanlığın sahip olduğu ortak kavramlar dışında onlarla konuşmuş olursa vahiyde bulunmadaki amacını kaybeder.⁷⁶

Toland, akıl vahiy arasında kurduğu ilişki ile bir yandan da imanı rasyonel temeller üzerine oturtma çabasında olmuştur.⁷⁷ İman, Kutsal Kitap veya Kilise gibi yanılmaz olduğu iddiasına sığınılan her hangi bir otoritenin etkisi sebebiyle oluşmamalıdır. İman mutlaka iki unsurdan müteşekkil olmalıdır: bilgi ve tasdik.⁷⁸ İbranilere Mektup’ta yer alan iman konusunu inceleyen Toland, burada Kutsal Kitap yazarının⁷⁹ imanı önyargı, şahsi bir görüş veya bir varsayım olarak değil güçlü bir ikna/kanaat (conviction) ve kanıt olarak tanımladığını ileri sürer. *İman, ümit edilenlere güvenmek, görünmeyen şeylerin varlığından emin olmaktır*⁸⁰ şeklinde ayette yer alan görünmeyen şeylerin, sonraki süreçte yorumcular tarafından *kavranılamaz ve anlaşılabilir* şeyler olarak yorumlandığını fakat bunun hatalı bir yorum olduğunu ileri sürer. O, burada yer alan görünmeyen şeylerden kastın geçmiş veya gelecekle ilgili gerçek olaylar (dünyanın yaratılışı, ölünün dirilişi veya gözlerimizin göremeyeceği ama aklımızın kavrayıp anlayabileceği şeyler) olduğunu iddia eder.⁸¹ İmanın, sorgulamaksızın kabul etme şeklinde anlaşılmasını

⁷³ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.46, 71-72.

⁷⁴ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.41.

⁷⁵ Blictri, herhangi bir dilde karşılığı olan bir ifade değildir. Toland, tamamen uydurma olan bu kelime ile Tanrı’nın gerçeklik dışında bir şeyden bahsetmeyeceğini vurgulamak ister.

⁷⁶ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.128.

⁷⁷ Toland ile ilgili makalesinde Nicholl, kitabın asıl gayesinin inanç için rasyonel temel oluşturma arzusu olduğunu iddia eder. Bkz. Nicholl, “John Toland: Religion without Mystery,” s.61.

⁷⁸ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.128.

⁷⁹ Hıristiyan teolojisine göre vahiy, bizzat İsa’nın kendisidir. İnciller ise İsa’nın yaşamını ve mücadelesini anlatan, İsa’nın çarmıhta öldürülüşünden çok sonraları farklı kişilerce yazılan metinlerdir. Bu yazarların çoğunun kimlikleri bilinmemektedir. 325 İznik Konsili’nde Kutsal Kitap’ın standart bir nüshasını belirlemek amacıyla yüzlerce İncil arasında bir eleme yapılmış ve günümüzde mevcut olan dört nüsha kanonik olarak öne çıkarılmıştır. 19. Yüzyılda yoğunluk kazanan Kutsal Kitap’ı tarihsel ve eleştirel olarak okunma çabaları öncesinde İncillerin bizzat Tanrı’dan gelen bir ilhamla yazıldığı inancı hakim olmuştur. Günümüzde ise bu inanç oldukça sarsılmış ve metinlerin yazımında insani unsurun etkileri göz önüne alınır olmuştur. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, ss.190-191; Muhammet Tarakçı, “Hıristiyanlık’ta Vahiy ve Peygamberlik,” Yusuf Şevki Yavuz (ed.), *Vahiy ve Peygamberlik* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018) içinde, ss.153-157.

⁸⁰ İbranilere Mektup, 11:1.

⁸¹ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.130.

Hız. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etme olayı üzerinden delillendirmeye çalışanlara da itiraz eder. Zira İbrahim'e Tanrı, *Senin soyun İshak'la sürecek*⁸² demiştir. İbrahim de *Tanrı'nın ölüleri bile diriltebileceğini düşünmüş*⁸³ ve verdiği sözü tutmuştur. Toland'a göre burada sorgulamaksızın yapılan bir itaat değil, tamamen rasyonel bir akıl yürütme sonucu ulaşılan bir ikna olma durumu söz konusudur.⁸⁴

Toland, her bir Hıristiyan'ın İncil'in tüm bölümlerini okuyup anlayabileceği kanaatindedir; tek yapması gereken aklını düzgün bir biçimde kullanmasıdır. Toland, Kutsal Kitap'ı anlamada herhangi bir aracı kuruma veya yorumcuya gerek kalmadığını ileri sürmekle, Kilise'nin varlık sebebini yok sayar.⁸⁵ Bu durum ise onu eleştirilerin merkezine yerleştirir.

Christianity Not Mysterious'da resmedilen Tanrı, kendisini ve amacını bütün insanlık tarafından bilinebilecek şekilde açığa çıkararak *ne yapacağı tahmin edilebilir* olan bir Tanrı'dır.⁸⁶ Tanrı'nın güç sahibi olmasından hareketle istediği her şeyi yapabileceğini ve bu nedenle pekala gizem içeren bir vahiy de gönderebileceğini iddia edenlere ise şiddetle karşı çıkar ve öyle bir tavır *şeytanlık* olarak görür. Oysa Tanrı mutlak iyidir, asla yalan söylemez ve yarattıklarını kandırmaz.⁸⁷

3. Orijinal Hıristiyanlık İddiası ve Doğal Din Anlayışı

Toland, Hıristiyanlığın tüm eklemelerden sıyrılıp arındırılması gerektiği kanaatindedir. O, tarih boyunca Hıristiyanlığa eklenmiş ruhban sınıfı ve bu sınıfın uzantısı batıl inançlardan sıyrılıp dinin aslına ulaşma arzusunda olmuştur. Toland'ın orijinal Hıristiyanlık vurgusuyla ilgili görüşlerinin en fazla görünür hale geldiği eseri *Nazarenus, or Jewish, Gentile and Mahometan Christianity*'dir. Eser, onun 1709'da Amsterdam'da Müslümanların İncil'i olarak nitelendirdiği *Barnabas İncili*'ni keşfetmesini ve bu keşfin sonucu oluşan görüşlerini içerir.⁸⁸ İtalyanca yazılmış, Arapça olarak da dipnotlandırılmış olan bu Barnabas İncili'ni keşfi sayesinde Toland, uzunca bir süredir Kilise tarafından apokrif ilan edilen metinlere olan ilgisini farklı bir seviyeye taşımıştır.

⁸² İbranilere Mektup, 11:18. İslam'da Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı değil İsmail'i kurban ettiğine inanılır. Yeni Ahit'te ise kurban edilen İsmail değil, İshak'tır.

⁸³ İbranilere Mektup, 11:19.

⁸⁴ Toland, *Christianity Not Mysterious*, ss.131-132.

⁸⁵ Bredin, *No Man's Follower*, s.14.

⁸⁶ Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England*, s.21.

⁸⁷ Toland, *Christianity Not Mysterious*, s.137.

⁸⁸ John Toland, *Nazarenus, or Jewish, Gentile, Mahometan Christians* (Londra, 1718), ss.ii-iii. Barnabas İncili keşfi, bir dönem deistlerin kendilerine ait İncilleri bulunduğu söylentilerine sebep olmuştur. Bkz. Hudson, *The English Deists*, s.165.

Toland, *Nazarenus*'da temelde Hz. İsa'nın bütün geleneksel dinleri yıkmak/yenmek ve doğa kanunu ikame etmek üzere geldiği iddiasında olduğunu dile getirmiştir. Temel argümanı, Hz. İsa'nın, Hz. Musa'nın yasası bozulduğunda/tahrif olduğunda düzeltmek için geldiği; onu tamamen yok etmeyi düşünmediği şeklindedir.⁸⁹ Bu husus Athenasian akidesinin altını oyan bir yaklaşımdır ve ileri araştırmalar için yeni perspektifler sunar.⁹⁰

Toland'a göre gerçek Hıristiyanlar Hz. Musa'nın kanunlarını devam ettiren, sünnet uygulamasını kabul eden, Hz. İsa'yı Hz. Meryem ile Yusuf'un⁹¹ doğal oğlu olarak gören ve Tanrı'nın gönderdiği bir peygamber sayan, Aziz Pavlus'u sahtekar olarak görüp reddeden Nasraniler veya Yahudi-Hıristiyan olarak bilinen Ebionitlerdir.⁹² O, bu yaklaşımıyla Hıristiyanlığın ilk halinin Yahudilik içerisinde bir reform hareketi olduğu kanaatini taşıdığını gösterir.

Toland'ın Nasranilere olan ilgisi aslında provokatif bir yaklaşımdır. Çünkü Nasraniler asırlardır heretik olarak görülmüştür. Burada geleneksel Hıristiyanlığın koca bir yanlış anlamaya dayandığı iması vardır. Dahası Toland, Nasranilerin mevcut Kilise kanunundaki pek çok babı reddettiklerini ve kendilerinin başka yasalara sahip olduklarını vurgulamıştır. Barnabas İncili'nin, Hıristiyanlığın ilk üç asrı boyunca diğer kaynaklar ile eş değer bir otoriteye sahip görüldüğünü ileri sürmüştür.⁹³

Nasranileri; Yahudi Hıristiyanlık, Gentile (Yahudi olmayan) Hıristiyanlık ve Müslüman Hıristiyanlık şeklinde sınıflandıran Toland, Müslümanların tüm doktrinlerinin ve Hz. İsa ile ilgili görüşlerinin, ne Hz. Muhammed'in kendi buluşu ne de ona Kur'an'ı yazmada yardım ettiği söylenen rahiplerin iddiaları olduğunu söyleyerek tam tersine bu doktrin ve görüşlerin havari-lerin zamanı kadar eski olduğunu düşünür.⁹⁴ O, Barnabas İncili'nden sık sık Muhammedî İncil olarak bahseder. Toland, Müslümanların dört kitabı kut-sal saydıklarını; İncil'in söz konusu kitaplar içinde yer aldığını, buna karşın

⁸⁹ Toland, *Nazarenus*, ss.44-65.

⁹⁰ Hudson, *The English Deists*, s.96.

⁹¹ Burada bahsi geçen Yusuf, Hz. Yakub'un oğlu Hz. Yusuf değildir. Hıristiyan teolojisinde Hz. Meryem'in Yusuf isimli bir marangoz ile nişanlı olduğu bilgisi yer almaktadır. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s.401.

⁹² Toland, bildiği kadarıyla, "Hıristiyan Yahudiler" veya "Yahudi Hıristiyanlar" kavramlarını İngilizce literatüre kazandıran ilk isim olmuştur. Daha önceleri "Yahudi Hıristiyan" ifadesi, Hıristiyan terminolojisi içerisinde Yeni Ahit'in tefsirinde başvurulan ve ilk Hıristiyanları, bazen de Hıristiyanlıkla karşılaşan ilk Yahudileri karşılama amacıyla kullanılmıştır. Fakat, Toland ile birlikte bu kavram Yahudi geleneklerini dinî pratiklerine entegre eden Hıristiyanları ifade eder tarzda kullanılmıştır. Matti Myllykoski, "'Christian Jews' and 'Jewish Christians': The Jewish Origins of Christianity in English Literature from Elizabeth I to Toland's Nazarenus," F. Stanley Jones (ed.), *The Rediscovery Of Jewish Christianity: From Toland to Baur* (Boston: Brill, 2012) içinde, ss.3-4.

⁹³ Hudson, *The English Deists*, s.96.

⁹⁴ Toland, *Nazarenus*, ss.61, 84-85.

Hıristiyanların ellerindeki mevcut İncil'i ise tahrif edilmiş olarak gördüklerini belirtir. İşte Müslümanların kutsal kabul ettikleri İncil, keşfettiği Barnabas'a atfedilen İncil'dir.⁹⁵ Toland, bu keşfi sayesinde, Hz. Muhammed'in Hz. İsa ve İncil'den haberdar olduğu iddialarının sağlam bir temele dayandığını ileri sürer.⁹⁶

Toland'ın "doğal din" anlayışının temelinde Hıristiyanlığı asli formuna dönüştürme arzusu yatsa da onun bu noktadaki görüşleri Hıristiyanlığı aşan bir görüntü sunmaktadır. Ona göre gerçek dinin ilk özelliği *rasyonel* oluşudur. O, panteizmle akıllı sık sık özdeşleştirir.⁹⁷ Akıl, yaşamın ışığı ve görkemidir; ilk ve gerçek olan tek yasadır.⁹⁸ Panteistik toplumun üyeleri, gerçek dinleri ile çelişen, dolayısıyla batıl inanç halini almış şeyler tarafından aldatılamaz.⁹⁹ Sağlam akıl, tek gerçek yasadır; her şeyle ve kendisiyle uyumludur. Her daim de böyle kalacaktır. İnsana sorumluluklarını emreder ve onu sahte/uydurma olana kapılmaktan alıkoyar. İnsanın onuru için uygun olana yönlendirir; uygun olmayandan uzaklaştırır. Kendi haricinde bir açıklayıcıya veya yorumcuya ihtiyaç duymaz.¹⁰⁰ Panteist toplum üyeleri, insanların uydurması batıl inançlar tarafından değil yalnızca bu kanun tarafından yönetilmek isterler.¹⁰¹

Doğa yasaları ve akılla uyumlu olan din, "evrensel din" demektir. Doğa yasası değişmeyen bir yapıda olduğundan din de değişim kabul etmez. Bu nedenle tek, evrensel bir din olmalıdır. Athena'da ayrı Roma'da ayrı bir kanun; ya da bir dönemde farklı diğer dönemde farklı bir yasa değil, tüm uluslar ve tüm zamanlar için geçerli tek, sonsuz ve değişmeyen bir nitelikte olmalıdır.¹⁰²

Din; açık, basit, kolay, saf, lekesiz olmalıdır. Karmaşık, utanç verici, kavranamaz bir özelliklerle anılmamalıdır.¹⁰³ Toland'a göre doğal din, rahiplerin ve kurumsal din adamlarının müdahalesinden önce doğa içinde ilkel bir formda mevcuttu. O, ilkel dinin varlığı argümanına Hıristiyan Ortodoks tarihine karşı gelme amacıyla sık sık başvurur.¹⁰⁴ Söz gelimi Toland'a göre

⁹⁵ Toland, *Nazarenus*, s.14.

⁹⁶ Toland, *Nazarenus*, ss.ii-iii.

⁹⁷ East, "Superstitionis Malleus," s.982.

⁹⁸ Toland, *Pantheisticon*, s.73.

⁹⁹ Toland, *Pantheisticon*, s.62.

¹⁰⁰ Toland, *Pantheisticon*, s.85.

¹⁰¹ Toland, *Pantheisticon*, s.86. Batıl inançlı biri ne mutlu yaşar, ne de güven içinde ölür. Yaşamı ve ölümü rahiplerin avı olmaktan öteye gidememiştir. Bkz. Toland, *Pantheisticon*, s.88.

¹⁰² Toland, *Pantheisticon*, ss.85-86.

¹⁰³ Toland, *Pantheisticon*, s.94.

¹⁰⁴ East, "Superstitionis Malleus," s.986.

ruhun ölümsüzlüğünün bilgisi vahyin veya din adamlarının yönlendirmesi olmadan da elde edilebilecek niteliktedir.¹⁰⁵ Akli engelleyen unsurların yokluğunda ilkel insan, ruhban sınıfıyla oluşan ritüel, sembol, ya da diğer pratikleri barındırmayan dinin en basit formuna ulaşabilir.¹⁰⁶

Toland'ın panteistik tasavvurunda karşılaşılan Tanrı ve evrenin aynılaştırılması gayreti, din anlayışının bir yansıması olarak da görülebilir. Düşünürün, panteist terimiyle Tanrı ve evreni metafiziksel olarak ayrı fakat kozmolojik olarak aynı gören kimseye işaret ettiği düşünüldüğünde, onun aslında bir dine değil daha ziyade metafiziksel bir yoruma dikkat çektiği iddia edilir.¹⁰⁷ Nitekim eserini felsefi bir gayeyle hazırladığı iddiası da buna işaret eder. Başka bir deyişle Toland, felsefenin tanrısı ile dinin/teolojinin tanrısı arasında bir ayırım yapma arzusundadır. Panteistik tanrı tasavvurundaki ısrarının gerisinde felsefi açıdan ulaşılabilir, insan merkezli ve insanlar tarafından düzenlenmiş dinin doğal; fakat Tanrı merkezli, teolojik dinin ise doğaüstü olduğu varsayımı yer alır. Tanrı'nın evrene aşkın oluşu, Toland'a göre O'nu ulaşamaz kılmıştır. Toland'ın iddiasına göre teoloji, Tanrı'yı tüm anlamlı konuşmaların dışına çıkarmadan doğal ve insan merkezli bir dini ikame edemezdi. Bu nedenle o, geleneksel teolojinin ve dinin Tanrı'nın aşkınlığını vurgulama eğilimini sınırlandırmayı amaçlamıştır. Çünkü eğer Tanrı, gerçek anlamda tamamen aşkınsa, O'nun insani meselelerle hiçbir ilgisinin olmaması gerekir, dahası O, insan tarafından erişilemez olur.¹⁰⁸ Bundan dolayı Toland, Tanrı'nın yaşamın içine dahil edilebilmesi ve bu gerçekleştirilirken ortaya çıkacak dinin de doğal bir yapıda olması için Tanrı ve evrenin kozmolojik olarak aynılaştırılmasını bir çözüm olarak benimsemiştir. Bu çözüm, Toland için Tanrı'yı ulaşılabilir kılmanın tek yoludur.

Sonuç

18. yüzyılda Aydınlanma'ya geçiş döneminde yaşayan bir isim olan Toland üzerinde bu geçişin etkilerini görmek mümkündür. O, Hıristiyanlık, reformasyon, hümanizm ve Newton yasaları arasında kalmıştır. Bu arada kalmışlık hali düşüncelerinin özgün olmaktan ziyade eklektik bir nitelik sergilemesinin temel gerekçesidir. Felsefesinin bu niteliği, görüşlerine dair bütüncül bir resim ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Toland'ın deist mi, panteist mi yoksa Hıristiyanlığın rasyonel bir yorumunu ortaya çıkarmaya

¹⁰⁵ Toland, *Letters to Serena*, c.2, ss.19-20

¹⁰⁶ Toland, *Letters to Serena*, c.2, ss.69-70.

¹⁰⁷ Daniel, *John Toland*, s.224.

¹⁰⁸ Daniel, *John Toland*, ss.223-224.

çalışan bir dinî rasyonalist mi olduğu soruları, söz konusu tarihsel dönüşümün izlerini üzerinde taşıdığını imler. Onun deist olduğu iddiası sahip olduğu Tanrı tasavvurundan kaynaklanmamaktadır. Zira deizmde Tanrı aleme tamamen aşkın bir konumda görülür; Toland ise açıkça Tanrı'yı evrenden uzaklaştıran yorumları reddeder ve mümkün olduğunca içkin bir tasavvur sergiler. Öte yandan deizmde insanın vahye gerek duymadan yalnızca akıl ile Tanrı'yı, sıfatlarını ve dinle ilgili hususları bilebileceği görüşü hakimdir. Toland'da görülen doğal din anlayışı deizmin bu yönüyle örtüşür. Dolayısıyla deist olarak nitelenmesinin geri planında Tanrı tasavvuru değil, doğal dini önceleyen tavrı yatmaktadır. Toland'ın düşünce serüveninin deizmle başlayıp panteizme doğru evrilen bir seyir izlediği şeklinde bir açıklama yapmak sorunu çözecek gibi görünse de panteistik öğelerin yaşamının erken dönemlerinde yazdığı eserlerinde görülmesi bu bakışı güçsüzleştirir. Dolayısıyla Toland'ın Tanrı'ya yönelik tasavvurunda panteistik unsurların daha güçlü olduğu söylenebilir.

Toland, Hıristiyanlığı akıl ve doğa ile uyumlu hale getirme arzusuyla yola çıkmış, bu amaçla sahip olduğu doğal din anlayışını kriter kabul etmiştir. Hıristiyanlığın orijinal ve ilk halinde teslisin, ruhban sınıfının, gizem unsurunun bulunmadığını ileri sürerek onu doğal din ile aynılaştırmıştır. Nitekim panteizme yaptığı vurgu teslis inancının yarattığı tahrif olmuş Tanrı anlayışından uzaklaşma arzusunun bir ifadesidir. Bununla birlikte Toland, panteizmi felsefi amaçla ve özel bir cemaate has bir tasavvur olarak da öne çıkarır. Yaklaşımının teolojik değil felsefi bir yorum olduğunu ileri sürerek aslında Hıristiyanlık dışında anılma ihtimalini yok etmeye çalışır. Şu durumda Toland için yapılabilecek en uygun tespit, onun Hıristiyanlığı panteistik yorumla harmanlayan bir Hıristiyan reformisti olduğu yönündedir.

KAYNAKÇA

- [Aquinas, Thomas]. *The Summa Contra Gentiles of Saint Thomas Aquinas*. İng. terc. The English Dominican Fathers. Londra: Burns Oates & Washburne Ltd., 1924.
- Bradlaugh, Charles. *Biographies of Ancient and Modern Celebrated Freethinkers*. Boston: J. P. Mednum, 1858.
- Bredin, Hugh. "No Man's Follower: John Toland," *The Maynooth Review* 12 (1985), ss.13-23.
- Byrne, Peter. *Natural Religion and the Nature of Religion: The Legacy of Deism*. Londra: Routledge, 2013.

- Champion, Justin. *Republican Learning: John Toland and the Crisis of Christian Culture (1696-1722)*. Manchester & New York: Manchester University Press, 2003.
- Daniel, Stephen H. *John Toland: His Methods, Manners, and Mind*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1984.
- Des Maizeaux. *The Miscellaneous Works of Mr. John Toland*. Londra, 1747.
- Doko, Enis. *Dahi ve Dindar Isaac Newton*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- East, Katherine A. "Superstitionis Malleus: John Toland, Cicero, and the War on Priestcraft in Early Enlightenment England," *History of European Ideas* 40:7 (2014), ss.965-983.
- Gerrish, B. A. "Natural and Revealed Religion," Knud Haakonssen (ed.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy* (New York: Cambridge University Press, 2006) içinde, ss.641-665.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. Terc. Erol Güngör. İstanbul: Ötüken, 1994.
- Heinemann, F. H. "John Toland and the Age of Enlightenment," *The Review of English Studies* 20:78 (1944), ss.125-146.
- Hefelbower, S. G. "Deism Historically Defined," *The American Journal of Theology* 24:2 (1920), ss.217-223.
- Hefelbower, S. G. *The Relation of John Locke to English Deism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1918.
- Howard, Sir Robert. *The History of Religion*. Londra, 1694.
- Hudson, Wayne. *The English Deists*. Londra: Pickering & Chatto Publishing, 2009.
- Jacob, Margaret Candee. "John Toland and the Newtonian Ideology," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 32 (1969), ss.307-331.
- Kar, Sait. "John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme," Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2014.
- Lange, Friedrich A. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*. Terc. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.
- Leland, John. *A View of the Principle Deistical Writers that have Appeared in England in the Last and Present Century*. Londra: W. Baynes, 1808.
- Lucci, Diego ve Jeffrey R. Wigelsworth. "'God Does Not Act Arbitrarily, or Interpose Unnecessarily': Providential Deism and the Denial of Miracles in Wollaston, Tindal, Chubb, and Morgan," *Intellectual History Review* 25:2 (2015), ss.167-189.
- McGrath, Alister E. *Christian Theology: An Introduction*. Wiley Blackwell e-Book.
- Mylykoski, Matti. "'Christian Jews' and 'Jewish Christians': The Jewish Origins of Christianity in English Literature from Elizabeth I to Toland's Nazarenus," F. Stanley Jones (ed.), *The Rediscovery of Jewish Christianity: From Toland to Baur* (Boston: Brill, 2012) içinde, ss.3-41.
- Newton, Sir Isaac. *Opticks or, a Treatise of the Reflections, Refractions, Inflections and Colours of Light*. Londra, 1721.

- Nicholl, H. F. "John Toland: Religion without Mystery," *Hermathena* 100 (1965), ss.54-65.
- Orr, John. *English Deism: Its Roots and Its Fruits*. Michigan: Eerdmans, 1934.
- Pailin, David A. "The Confused and Confusing Story of Natural Religion," *Religion* 24:3 (1994), ss.199-212.
- Reedy, Gerard. "Socinians, John Toland, and the Anglican Rationalists," *The Harvard Theological Review* 70:3-4 (1977), ss.285-304.
- Sorley, W. R. *A History of English Philosophy*. New York: Cambridge University Press, 1920.
- South, Robert. *Twelve Sermons Preached upon Several Occasions*. Londra, 1727.
- Stephen, Leslie. *History of English Thought in the Eighteenth Century*. New York: G. P. Putnam's Son's, 1876.
- Sullivan, Robert E. *John Toland and Deist Controversy: A Study in Adaptations*. Londra: Harvard University Press, 1982.
- Suttle, Gary. "John Toland," Bron R. Taylor (ed.), *The Encyclopedia of Religion and Nature* (Londra: Thoemmes Continuum, 2008) içinde, c.2, ss.1639-1640.
- Tarakçı, Muhammet. "Hıristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik," Yusuf Şevki Yavuz (ed.), *Vahiy ve Peygamberlik* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018) içinde, ss.77-177.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. Terc. Dost Körpe. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007.
- Toland, John. *Christianity not Mysterious, or, a Treatise Shewing That There is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, Nor Above It and That No Christian Doctrine Can Be Properly Call'd a Mystery*. Londra, 1696.
- Toland, John. *A Critical History of the Celtic Religion and Learning*. Edinburgh: Findlay, 1815.
- Toland, John. *Letters to Serena*. Londra: Garland, 1704.
- Toland, John. *Nazarenus, or Jewish, Gentile, Mahometan Christianity*. Londra, 1718.
- Toland, John. *Pantheisticon: or the Form of Celebrating the Socratic-Society*. Londra: S. Paterson, 1751.
- Toland, John. "The Primitive Constitution of the Christian Church," *A Collection of Several Pieces of Mr. John Toland* (Londra, 1726) içinde, c.2, ss.195-196.
- Toland, John. *Vindicius Liberius or M. Toland's Defence of Himself against the Late Lower of House of Convocation*. Londra, 1702.
- Wigelsworth, Jeffrey R. *Deism in Enlightenment England*, Londra: Manchester University Press, 2009.
- Wigelsworth, Jeffrey R. "The Nominal Essence of Motion: John Toland's Natural Philosophy (1696-1704)," Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Calgary Üniversitesi, Calgary, 2000.
- Williams, George H. "Socinianism," Donald M. Borcherdt (ed.), *Encyclopedia of Philosophy* (New York: Thomas & Gale, 2006) içinde, ss.99-100.

